

Г. Ыбырайқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kyrenbel@gmail.com

ОРАЛХАН БӨКЕЙДІҢ «САЙТАН КӨПІР» ПОВЕСІНДЕГІ АВТОР БЕЙНЕСІНІҢ ПАРАДИГМАСЫ

Оралхан Бөкей өз дәуірінің тұңғығына сүңгіп, сан алуан өмір құбылысын суреттеуде өзгеше мәнерімен қазақ көркем сөзінің көркін ашты. Қаламгердің әдеби әлеміндегі арналы түс шығармаларына көркемдік мән дарытып, жаңаша философиялық ойлар ұсынуы, көркем ойлаудың жаңаша үлгісін көрсетуі еді. Жазушы қоғамның қатпар-қатпар қалтарыстарын нәзік талғаммен танытуда шеберлік шыңына бойлайды.

Мақалада қазақ прозасына өзгеше жазу стилімен келген О. Бөкейдің «Сайтан көпір» повесіндегі автор бейнесінің парадигмасы, оның негізгі қаламгерлік ұстанымы, ой-ниеті айқындалды. Әлеуметтік-қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсетудегі ерекшеліктері, шығарма өзегін айқындаудағы дейктикалық элементті пайдалануы, жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық сияқты дуалистік дүниетаным ұғымдарын нысанға алғаны қарастырылды.

Жазушының шығармашылық бағытындағы Алланың жазуы, адамзатты жарату мақсұты, адам баласының бастапқы, түпкі мәннен тарайтын адамгершілік, адамсүйгіштік бағыттан тайқымай ғұмыр кешу парызы туралы айтпақ ойы зерделенді.

Аталмыш шығармада өзі өмір сүрген қоғамдағы әлеуметтік жағдайларды Айқай, Анау, Жаңғырық секілді абстрактілі бейнелермен алуын О. Бөкейдің сөз саптау мәнерінің поэтикалық тіл иіріміндегі шеберлік қарымы деп тануға болады. Жазушы осы тәсілімен белгілі бір кезең, уақыттардың жалпы мінезін, қоғам, заман құрсауындағы адамдар мінезін ашады.

Түйін сөздер: мәтін, автор бейнесі, герменевтикалық талқылау, әлеуметтік талдау, аллюзия, когезия, дейксис.

G. Ybyraikyzy

Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kyrenbel@gmail.com

The paradigm of the author's image in the Oralkhan Bokey's novel «Damn bridge»

Oralkhan Bokey dipping into the depth of his era, describing the extraordinary way of life phenomena emphasizes the expressiveness and beauty of the Kazakh language. The writer was presented his works with a wide artistic direction which filled with new philosophical ideas and new artistic thinking, also O.Bokey shows us high skill and a special approach in describing the layered turns of life.

The article reveals the paradigm of the author's image in the Oralkhan Bokey's novel «Damn bridge», which came to Kazakh prose with an unusual style and revealed its basic writing position. In particular, they examined the features of the manifestation of social and social phenomena, the use of the deictic element in determining the basis of a work, issues of a dualistic worldview, such as good and evil, holiness and deceit.

Mastered the author's ideas and directions of the writer's work on the holy scripture of Allah, on the goal of creating humanity, on the duty of a person who should not stop loving humanity and live with moral values. The ability to combine symbolic elements and intertext brings him closer to understanding the artistic significance of this event.

This work captures the social situation in the society in which he lived, with the help of abstract images such as Shout, That, Echo. Bokey's spelling style can be recognized as a masterpiece of poetic language. Thus, the writer reveals the general nature of a certain period, time, society, the people around him.

Key words: text, image of the author, hermeneutic discussion, social analysis, allusion, cohesion, deixis.

Г. Ыбырайқызы

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kyrenbel@gmail

Парадигма образа автора в повести Оралхана Бокея «Чертов мост»

Оралхан Бокей, окунаясь в глубину своей эпохи, описывая необычайным способом жизненные явления, подчеркивает выразительность и красоту казахской речи. Писатель заполнил свои произведения широким художественным руслом, наполненным новыми философскими идеями, новыми художественными мышлениями. Писатель проявляет высокое мастерство, показывая и с особым подходом описывая многослойные повороты жизни.

В статье раскрывается парадигма образа автора Оралхана Бокея в повести «Чертов мост», который пришел в казахскую прозу с необычным стилем, и раскрываются его основные писательские позиции. В частности, были рассмотрены особенности проявления социально-общественных явлений, использование дейктического элемента в определении основы произведения, вопросы дуалистического мировоззрения, такие как добро и зло, святость и коварство.

Осваивается мысль автора и направления творчества писателя о священном писании Аллаха, о цели создания человечества, о долге человека, который не должен переставать любить человечество и жить с нравственными ценностями.

Эта работа отражает социальную ситуацию в обществе, в котором он жил, с помощью таких абстрактных образов, как Крик, Вон, Эхо. Стилль орфографии О. Бокея можно признать шедевром поэтического языка. Таким образом, писатель раскрывает общий характер определенного периода, времени, общества, окружающих его людей.

Ключевые слова: текст, образ автора, герменевтическая дискуссия, социальный анализ, аллюзия, когезия, дейксис.

Кіріспе

Көркем туындыдағы автор позициясын, мәтін мазмұнының оқырманға эстетикалық әсерін танауда шығармаға герменевтикалық әдіс арқылы талқылау жүргізудің маңызы зор. Себебі бүгінгі таңда әдеби шығармаларды герменевтикалық әдіс аясында зерттеудің өзекті мәселеге айналып отырғаны белгілі. Біз өз мақаламызда герменевтикалық әдіспен О. Бокейдің «Сайтан көпір» шығармасындағы автор бейнесін анықтауды негізгі нысан етіп алдық.

Көркем шығарманың тұтас құрылымын ұйымдастырушы ретінде өзіндік стилль даралығымен, философиялық пайымдауларымен оқырман санасында қалыптасқан автордың тұлғалық болмысы мәтін жүйесінде түрлі бейнеде көрінеді. Ол бірде мәтін мазмұнының сыртында оқиғаны сырттай сын көзбен бақылап отырса, кейде мәтін астарында жасырынып, енді бірде мәтін ішінде кейіпкерлердің мінезінде, іс-әрекетінде, ойы мен сезімінде, сөзінде көрініс тауып, олармен бірге диалогқа түседі, ойланады, мұңданады, ашуланады, шешім іздейді.

Автор бейнесі – шығармада жазушы көзқарасымен баяндалған оқиғалар желісінің түпнегізі. Ой қуатында қалыптасқан қағидаларды ұлт мүддесіне жаратуда өзі өмір сүрген қоғамның әлеуметтік мәселелерінің жаршысы. Баяндау

тәсілдері шығармаға концептуалдық мән үстеп, оның көркемдік идеялық нысанын айқындауға бағыт беруші.

XX ғасырда бастау алған автор категориясының функциялық рөлі мен көркем мәтінде көріну бейнелеріне байланысты ғылыми зерттеулер мен ой-тұжырымдардың парадигмалық шеңберіне үңілетін болсақ, зерттеушілер ұсынған әр түрлі аспектідегі теориялық тұжырымдарға тоқталып өтуге болады. Көркем мәтіннің негізі тінін құрайтын автор бейнесі категориясына байланысты теориялық ұстанымдарды жүйелеу барысында автор бейнесінің әр түрлі мазмұнда толықтырылып отырғанын байқаймыз.

В.Е. Хализев автор бейнесін бірнеше мағыналық аяда қарастырады. «...Біріншіден, белгілі бір тағдыры, өмірбаяны, жеке нышан белгілері бар көркем туындыны тудырушы шынайы тұлға. Екіншіден, көркем мәтінде шоғырланған (локализацияланған) автор бейнесі, жазушының, суретшінің, мүсіншінің, режиссердің өзін-өзі сомдауы. Үшіншіден (біз үшін қазір ең маңыздысы), көркем әлемді қалыптастырушы, иманентті туындыға тұтастай қатынасушы» (Хализев, 2004: 61). Соңғы тұжырымында зерттеуші иманентті деп автордың көркем шығармадағы бірыңғай функциялық сипатын айтып отыр. Авторды көркемдік қызметтің субъектісі,

туындының тұтас жүйесін ұйымдастырушы ретінде зерделеген.

«Автор образы поэтикасы» хақында ой толған зерттеуші Б. Майтанов: «Автор мәртебесі классикалық әдебиетте аса биік деңгейіне жетті.

В. Виноградов, М. Бахтин тәрізді ғұламалар оны көркем шығарманың алтын өзегі, мазмұн мен пішіннің мәйегіне санады. Өзге жұрт биографиялық автор, жазушы өмірі сияқты бадырайып тұрған шындықтың құрсауында жүргенде, олар текст құрсағындағы автор жаратындысына тән атом, иондар қозғалысын зерттеумен айналысты.

М. Бахтин кейіпкер еркіндігін автор зорлығынан құтқаруға тырысты. Бұл дені дұрыс эстетиканың заңдылығы еді» (Майтанов, 2012: 13), – деп мәтіннің көркемдік кеңістігіндегі автор беделіне қатысты Бахтиндік ойдың мазмұнын тереңдете түседі.

Әдебиеттанушы, философ М.М. Бахтин автор бейнесіне қатысты мынадай тұжырым айтады: «Шығарманың ішінде автор оқырман үшін шығармашылық принциптердің жиынтығы, оны тиісінше жүзеге асырушы, трансгредиентті сәттердің бірлігін көруші, кейіпкер мен оның әлеміне белсенді қатысушы» (Бахтин, 1986: 191). Демек, автордың ой-ниеті, танымы, түйсігі, ішкі үні көркем шығарма аталымынан бастап, мәтін құрылымының тұтас жүйесінде кейіпкерлердің биік философиялық көзқарасымен, психологиялық жағдайларымен тамырласып, заман шындығын, адамдардың мінез табиғатын көркемдік кеңістікке алып шығады.

Әдебиеттану ғылымында автор ұғымына қатысты әдіснамалық жүйеде авторға күмәнмен, немкетті көзқараспен қарау орын алғаны белгілі. Француз философы әрі әдебиеттанушысы Р.Барт үшін автор мәртебесі оқырманға тиесілі. Ол өзінің әйгілі «Автор өлімі» тұжырымдамасында көркем мәтіндегі авторлық баяндау мен пайымдауларды скрипторға, оқырман ой-танымына ұластырады. Р. Барттың идеясына зер салатын болсақ: «Очевидно, так было всегда: если о чем-либо рассказывается ради самого рассказа, а не ради прямого воздействия на действительность, то есть, в конечном счете, вне какой-либо функции, кроме символической деятельности как таковой, – то голос открывается от своего источника, для автора наступает смерть, и здесь-то начинается письмо. Однако в разное время это явление ощущалось по-разному» (Барт, 1989: 384), – деп жазады. Ғалымның автордың өлуі немесе оқырманның дүниеге келуі жайлы айтуының

негізгі себебі оқырманның аналогиялық пайымдаулары, көзқарастары бойынша автор ұсынған мәтіннің тұтас мағыналық сипатының жаңа моделі түзіледі. Нәтижесінде автор бейнесінің мәтіндегі логикалық «лебізі» бейтараптанады. Оқырман мәтінді «символикалық әрекетпен» ретрансляциялайды.

Чех ғалымы В. Шмид «Нарратология» еңбегінде авторды нақты және абстрактілі интс-танция аймағында қарастырып, нақты авторға мынадай анықтама береді: «Туындыны құраушы шынайы, тарихи тұлға. Дегенмен туындының өзінен тәуелсіз» (Шмид, 2003: 41) Ал дерексіз авторды «семиотикалық акттың нәтижесі. Нақты автордың өзі емес, шығармашылық актілерде бейнелеген туындыны жасаушы бейне. Бұл бейне туындыда қамтылатын және оқырманмен құралатын объективті және субъективті екі негізге ие. Мен оларды дерексіз (абстрактілі) автор деп атаймын» (Шмид, 2003: 42), – дейді.

Имплицитті автор терминін әдебиеттану ғылымына америкалық сыншы У.К. Бут енгізген болатын. 1961 жылы жарық көрген «The Rhetoric of Fiction» еңбегінде: «Кейбір романистердің туындыларынан шынымен де олар өз шығармалары арқылы өздерінің түрлі қырларын ашып, өз бейнелерін жасағандай әсер алуға болады. ... Джессамин Вест айтқандай, кейде «жазушы тек роман жазу арқылы өз әңгімесін ғана емес, сонымен бірге сол әңгіме үшін жазушының, яғни ресми хатшының бейнесін анықтай алады». ... Аталмыш ұйғарымдағы авторды «ресми жазушы» деп атасақ та, болмаса Кэтлин Тиллотсонмен жақында қайта жаңғыртылған «автордың екінші мені» деген терминді қолдансақ та, оқырманның осындай туындыдан алатын әсері автордың маңызды бір шеберлігінің көрінісі болып табылады. ...Автор қаншалықты бейтарап болуға тырысқанымен, оқырман сөзсіз шығарманың баяндалу мәнеріне қарай жазушының бейнесін өз санасында құрастыра алады, сондықтан да ресми жазушы сөзсіз барлық құндылықтарға қатысты үнемі бейтарап болмайтындығы анық» (Booth, 1983: 70-71) (*аударма біздікі*), – деп мәтінде баяндалған дерек пен дәйекте автор ойы жасырын тұрғанмен, оқырман мәтін мазмұнындағы негізгі ойдан автордың тұлғалық болмысын өз санасында қалыптастыратынын айтады.

Автор мәселесін түсінудің теориялық қисындарынан ұғатынымыз, автордың барлық субстанциясы мәтін мазмұнында қамтылып, өз ойында қалыптасқан формаларды кейде жасырын, кейде анық жүзеге асырады.

Талдау

Адами құндылықтарға қатысты мәңгілік тақырыптарды таразылап, өзіндік пайымдауларымен оқырман санасына ой салуда Оралхан Бөкейдің «Сайтан көпір» повесіндегі автор бейнесінің интеллектуалдық өресі де көркем мәтінмен танысу барысында бірте-бірте күрделеніп, қоюлана түсетінін байқаймыз. Повестің тақырыбының өзі оқырманды елең еткізетіні белгілі. Шығарма атауы неге «Сайтан көпір» деп аталды, ол көпір қайда апарады, автор танымындағы өзекті ой не, бұлаталым арқылы нені меңзеп отыр деген сауал оқырман ойына бірден оралатыны рас. Бұл тұрғыда әдебиеттанушы ғалым Т. Есембеков: «Көркем мәтін аталымы – әр түрлі авторлық интенция (ниет) көрінісі. Ол мәтінді көркем әлеммен, уақытпен, кеңістік координатымен байланыстырады. Сондықтан суреткер өз туындысының атауы арқылы мәтінді қалай талқылайтыны жөнінде алғашқы ақпарат таратады» (Есембеков, 2015: 107), – деп шығарма тақырыбын автор ойының бағытын айқындаушы хабарлама екенін айтады.

Оралхан Бөкейдің түпкі ойындағы бұл мәтін аталымынан танылатын басты концепциясы Ф. Ницшенің ойларымен үндесетіндей: «Асқан тұлғаға алып барар көпір болу үшін адам бойындағы адамшылықтан, асып кеткен адамшылықтан, дәстүрлі адам күйінде қалудан арылуы» (Рысқалиев, 2015: 315). Мұнда адам бойындағы асқақ рух қана асқан тұлғаға өтуге көпір болады.

Оралхан Бөкейдің де авторлық позициясы – адами жаратылыс, рухани асқақтық мәселелерін астарлы ойға бейімдеп, «Сайтан көпірді» адам баласының ар алдына төселген сынақ көпірі ретінде алуы. Тағдыр талайына түскенде адам адамдық қалпын қалай сақтайды, ар алдына төселген ізгі ниет жолынан өте ала ма, бойындағы жаман қасиетті жеңе ала ма деген сауалдарға жауап іздейді.

Нәтиже және талқы

Оралхан Бөкей бұл шығармасына реалды және ауани құбылыстарды, архетиптерді араластыра отырып, түпсанадағы ойларды сана деңгейіне шығару арқылы қоғамдағы әлеуметтік шындықтың терең қатпарларын, сұм саясаттың тұрпатын тұспалдап жеткізе білген. Шығарманың бас кейіпкері Аспанның есімін, оның тағдыр талайын тамызық етіп, күрделі мәселелерді қамтыған. Жаратылыстың тылсым

сыры, Алла тарапынан тікелей көмекке келер ғажайып күш шығарма идеясына көркемдік мақсатпен орынды қолданылған.

«Бұқтырманың жағасында өскен Аспан сескенбестен «бисмилла» деп, қойып кетіп еді. Арғы жағаға алғашқылардың бірі болып жүзіп жетті де, өзіне арнап ор қаза бастады» (Бөкей, 2013: 48).

<...>

«Тегі, сайтан сайқалдың бұл дүниеде бары рас та. Әйтпесе анау сап түзеп сандалып жүрген салдақылар солар емей не? Періште ме? Су иесі Сүлейменнің сұлу қыздары ма? Қарашы, мұны мазақтап, тілін шығарып ыржақтауын, ырғала сыңсып ән салуын, қарашы... «Бисмилла» – деп күбірлеп еді, әлгі сайтан болып елестеген аппақ сұлделер зым-зия жоғалып, оның орнында қозғалған ағаштар ғана қалды. Қозғалып тұрған ағаш емес, екі қара саннан төменгі жағын ағынды су жұлқылаған өзінің денесі екеніне көзі әрең жетті. «Уһ, аллам-ай!» – деп аһ ұра күрсінгенде, бұлайша сойған суырдай ілініп, аспаққа асылып тұра беруге болмасын, тірі адам тіршілігін жасау керектігін саналады. Саналауы мұң екен миы сартылдап жұмыс істей жөнелді» (Бөкей, 2013: 33-34).

<...>

«Аспан көзін қайта ашқанда, тағы сабалақ-сабалақ сайтандарды көрді. «Аллам-ай» – деп ышқына тісін қайрағанда, әлгі ібілістер жоқ болып, тек қана ақ тонды орман қалды» (Бөкей, 2013: 35). Берілген үзінділерде кейіпкердің азап арпалысындағы ішкі рух драматизмі шырқау шегіне жеткен. Қиналған сәтте бүкіл дүниедегі барлық жаратылыстың тірегі – Аллаға сыйынады. «Қазақ ұғымында этикалық категориялар – адамгершілік, адалдық, ізгілік, мейірімділік, жомарттық, мәрттік сияқты ізгілік қасиеттердің абсолюттік субстанциялар жинағы осы бір сөз Алла ұғымына сияды» (Ускенбаева, 2015: 84). Повесте, бір жағынан, автордың адам баласының Аллаға сыйынып, оған жақындау арқылы рухани тазару, кемелдену секілді көзқарасын байқауға болады. Екінші жағынан, әрбір істі Алланың атымен («бисмилла») бастау кез келген жамандықтың алдын алады, қорғайды деген мұсылмандық танымдағы сенім категориясы қылаң береді. Символдық мәнде алынған шығарма кейіпкерлерінің есімдері – Тәңірберді, Аспан да Алламен «когезиялық» бірлікте қарастырылады. Аспан – архетиптік образ, түпкі мағынасы – кеңдік, мөлдірлік, тазалық ұғымдарын сіңірген Алланың мәңгі ізгілік тұрағы. Ал Тәңір сөзінің түпкі мәні

де осы Алла атымен мәндес. Тәңір – бұл «Жаратылыстың бастауы». Оралхан Бөкейдің шығарма кейіпкерлерін теонимдік ұғымдармен астастырып алуы асқақ рух бейнесін үлгі етіп көрсетуінде. Ал осы ұғымдарға контраст ретінде алынған Анау, Айқай, Жаңғырық абстрактілі бейнелері арқылы жамандықты, зұлымдықты, кешегі кеңес дәуіріндегі қоғамға кереғар жағдайларды тұспалдайды.

Шығарманың фабула өзегіндегі Аспан бейнесіне қатысты семиотикалық нысан – адамгершілік, рух биіктігі. Ғұмырында әділдік жолынан таймаған Аспан адамдарға қасірет камытын кигізер Анаулардың айқайынан ақ қар үстінде аяғынан айырылып, азаптанса да ар мен адамдықтың асқан үлгісін көрсетті. Ол Алатай қыстағындағы жылқыларды Сайтан көпірден айдап өтерде қар көшкінінің астында қалады.

«Дәм-тұзың таусылмай тұрып әншейін сеспей қатып марқұм бола салудың аса қиындығын тұңғыш рет сезініп, осы өзі ашқан жаңалықты жапанды жаңғырта, күллі адамзатқа жар салып айтқысы келді. Енді ол өлім сапарына бел буып, бекем кіріспейді, жанын қиюға пенделікпен әрекет жасамайды да. Су ішкілігің таусылмаса таспен ұрса да шыбын жаныңды үркіте алмасын бағамдаған. Қан тамыры, жүйке-жүрегі солқылдап, тіпті бұрынғыдан ары соға түскендей. Өттең-ай, бой мұздатар суықтың күшігі талап, жүйкесін кеміріп барады-ау; әйтпесе тырп етпей жүз жыл жатуға шыдар, шыдар... Көз алдында көлбеңдеген ғажайып бір елес бар. Ол – өмір елесі еді» (Бөкей, 2013: 40). Үзіндіде өмір мен өлім арасындағы Аспанның онейрикалық мекеншағында ішкі монолог арқылы ақ пен кара ұғымдары тайталасады. Азапты тағдыр арпалысында «Бұл дүниеде қаншалық жақсылық жасасаң – о дүниелік болған соң жер бетіне соншалықты береке болып, қайтадан өніп шығады. Ал зұлымдық та солай, балам», – деген жадындағы әке сөзін санада қайта жаңғыртады. Көзінің қарашығы – жалғыз ұлы Аманды ойлауынан Аспанның жан дүниесіндегі мейірімнің жарасымды ұшы аңғарылады. ««Қанша рет, қандай күнә жасадым?» – деп есіне түсірсе де таба алмады. Тұңғыш рет әлемді қан сасытқан, бір-бірінің обалына қалатын, бір-бірін алдайтын, бір-бірін арбайтын кара ниет күнәкарлардың қалай өлетінін ойлады. «Өздері жасаған күнә өздерін буындрып, айғайлап, былапыт өлетін шығар»» (Бөкей, 2013: 58). Аспанның жан түкпіріндегі дүниетаным арпалысы автордың ой-мұратын жеткізуде жетекші рөл атқарады. Жазушының жан тазалығы, ар тазалығы тәрізді қадір-

қасиеттерді алға тартуда үлкен күш жұмсағанын оқырман сезініп отырады. Авторлық баяндау телімі Аспанның барлық психологиялық парадигмаларына екшелген. Бұл жөнінде зерттеуші Т. Есембеков төмендегідей тұжырымдайды: ...И все же Аспан не отделен прочной переборкой от лирического «я» автора – повествователя. Происходит постепенное перетекание душевного опыта субъекта – повествователя, его ощущений, чувств, восприятия во внутренний мир героя и в связи с этим постепенное расширение пространства его души, становление новых моральных ценностей, нравственное возрождение. Объективными предпосылками этого процесса выступают принадлежность героя и автора к одному поколению, общность в восприятии природы. Автор как бы берет героя заруку и увлекает за собой, обнаруживая в этом по видимости безнадежно опустившимся существе изначально глубокую, отзывчивую, ранимую душу, способность к сопереживанию. Автор не скрывает своей «субъективной добавки» к автономному «я» героя. Но такова природа художественного творчества, основанного на частичном или полном перевоплощении. Такова природасамой жизни, аналога художественного творчества, где процесс взаимодействия психических существей, их частичного взаимообмена происходит с постоянством и неизбежностью закона. (Есембеков, 2013: 206-207).

Аспан – тумысынан әділдікті бойына жинақтаған, сөзі мен ісі шындықты жақтаған, кісіге қиянатты білмейтін адал жан. Шығармада оның адалдығы оны жем-шөбі аз Алатай қыстағына жұмсамақ болғандағы ауылдық бөлімше басқарушысының совхоз директоры мен аудандық өкілге пішеншілер жөнінде жалған ақпар берген мәліметін әшкере етіп, әділдікке араша іздеген Жан Айқайынан байқауға болады.

О. Бөкей адамдық қасиетке тән қағидалармен өмір сүрудің мәні туралы шығарма өрісін кеңейту барысында Аспанның зұлымдық жайлы философиялық толғауларының бірі ретінде интертекст бітіміндегі «Тоқылдақ кемпір» мифтік аңызын семантикалық жағынан жымдастыра қолданған. Бір жағынан, бұл повестте романтикалық желі мен реалистік өмірдің нақтылы көріністері сабақтастықта өріліп отыру ерекшелігіне мән беретін болсақ, Тоқылдақ кемпірдің соғыс уақытында ауыл-үйдің қазан ошағынан ас ұрлау фактісін Анаулардың (Гитлер) қиянатынан болған лажсыздық деп түсінсек, екінші жағынан, «Біреуге ор қазба, өзің түсесің»

деген сөздің магиялық күдіреті (ор) «Тоқылдақ кемпір» аңызынан көрінеді. Өйткені «Ор мен зындан – қазақ ертегілеріндегі су астындағы зындан, ал эпостағы ор ұғымы ортақ мәндегі о дүниенің, ең алдымен, тозақтың аттары болып табылады. Қазақтың қазіргі тілінде «түрме, қапас, абақты» мағынасында айтылатын зынданның мифтік мағынасы осы тозақ – о дүниенің зұлымдық сипатын бойына сіңірген тар кеңістік болған» (Қондыбай, 2008: 135). Шығармада зұлымдық жасап қарғыстың киесі ұрған әйелдің сайтани іс-әрекеті өзіне зауал болып қайтарылған, «біреуге қазған орға өзі түскен», яғни мұнда «қиянат қия баспайды» деген қағида нақтылана түседі.

«Жұмыржердің бетін төрт миллиардтан астам адамның аяғы таптап, дүниені өз айқайларымен күңіретіп жүр. Тек жердің астындағыларда үн жоқ. Егер құдайдың күдіретімен сол өлілер қайтып оралса, бұл жалғаннан үн-түнсіз, жымжырт өтуді тірілерге үйретер ме еді, қайтер еді... бір-біріне қатты сөз айтпай, бірінің тыныштығын екіншісі бұзбай, жылқының жусағанындай, бейбіт те берекелі өмір орнатар ма еді, қайтер еді, егер аруақтар зәуде қайтып оралса... (шіркін-ай, қайтып оралса) дүниедегі сансыз сұмдықтың бет пердесі ашылып, БІЗДЕР ұяттың отына өртеніп кетер едік-ау... Амал қайсы, ОЛАР ешқашан да, ешқашан да қайтып келмейді. Сондықтан да кеңірдегіміз жұртылғанша АЙҚАЙЛАЙЫҚ! Өйткені АЙҚАЙСЫЗ дүние тұл. Айқайлау дегеніміз – өмір сүру» (Бөкей, 2013: 3), – дейді жазушы. Мұнда адам баласының дұрыс өмір сүруінің бағыт-бағдарын айқындауда адамгершілік мұраттардан шет қалып бара жатқан ұрпаққа ой салу, тоғышарлықтан арылып, рухани жаңғыруға шақыру, қоғамның кеселді құбылыстарына қарсы ащы шындықты айқайлап айту мәні жатыр.

Шығармада адамның әділдікті жақтап ашындан пайда болған ащы Жан Айқайымен қатар қатігездік пен қауіп тудыратын қатал Айқай да бар. Жиналыста Аспанға стол тоқпақтап айқайлайтын Айқайдың иесі – арғы тамыры Тоқылдақ кемпірден өніп шыққан, қоғамға тигізер қиянаты мол Анау. Анаулардың ісі жасырын, бет пердесі айқын емес.

Оқиғаны байланыстырушы және дамытушы құрал ретінде алынған Анау дейкисінің астарында терең мағына бар. Себебі кеңес заманындағы ашық айтылмайтын ақпаратты қаламгер өз шығармаларында ишара, меңзеу сияқты тартымды тұспалдармен жеткізген. Анау дейкисі аллюзиялық, ассоциациялық мағынада алынған.

«Мен Анауларды көптен білемін. Бірақ оның нағыз зымиян, құсық сауған сұмпайы мүскін, адамзаттың қас жауы екенін тірі жанға тіс жарып айтқан емен. Анауларды мен ғана емес, жұрттың бәрі біледі, олар да үндемеді. Сен солсың! – деп басқан емес. Адам баласын алжастырар, ес, ақылынан айырап Айқайды алты алашта естімеген кісі жоқ. Айқайдың иесін Анау екенін де сезеді, өкінішке орай ешқайсысы да қарсы тұрған емес, түсін түстеп, атын атаған емес, кім? – деп сұрасаң, күмілжіп, төмен қараған күйі «Өзің білесің ғой, несіне сұрайсың, ол – Анау ғой», – дейді» (Бөкей, 2013: 50). Жазушы «Анау ғой» деп сілтеме жасаған нысанның нақты сипаттамасын ерекшелеп көрсетеді. Анаудың кім екенін тұспалдап, Анаудан шығатын қысымды Айқай мен Жаңғырық метафораларымен алмастырып береді. Яғни Анау концепті қысымшылық мағыналық аяға енсе, Айқай концепті Анаулардың қысымынан болатын қоғамның берекетсіздік сипатын, Жаңғырық – сол берекетсіздіктің залалын, ал адамгершілік Жан Айқайынан туған Үн концепті адалдық, әділдік талаптарын бедерлейді.

Мәтінде Анауға қатысты мистикалық танымы да бар. «... Тәңірім-ау, Анаулардың да ішінде мүйізі бар ғой, иә, ОЛАРДЫҢ да сүзісе алатын, бірақ көзге көрінбейтін өткір мүйізі, бір тепсе оңдырмайтын темір тұяғы бар. Сонда не істеу керек? «Өзің де темірден мүйіз жасап алуың керек», – деді сол иығындағы сайтан, ал оң иығындағы періштеде үн жоқ. «Темірден мүйіз жасап алайық», – деп сол иығындағы сайтан қақсап болмаған соң шыдамы таусылды ма, оң иығындағы періште «мүйіз сұраймын деп жүріп, құлағыңнан айырылмасаң» деп күрсінді». Жазушының өзі айтатындай, «бұл жалғанда күнә жасай берсе, сол иығында қонып отырған сайтан оң иығындағы періштені жеңеді де, күндердің күні болғанда әлгі адамды бүтіндей жынға айналдырады. Күнәһарлықтың басы осылай басталмақ» (Бөкей, 2013: 71). Бойын әбден жамандық жайлап алған Анау да «бүтіндей темір тұяқты» сайтанға айналған. Ол – адамдардың жолына кесе көлденең тұратын, әбігерге салып, қырсыққа ұрындыратын, көзге көрінбейтін зұлым рухтың иесі.

Жазушы «темір тұяқты сайтанды» немесе «темір мүйізді» кездейсоқ алмаған деп тұжырымдауға болады. Өйткені С. Қондыбайдың «Арғы қазақ мифологиясы» еңбегінде темір сөзінің этимологиясы тамұқ сөзімен байланысты қарастырылады: ««Темір» сөзінің ең кем дегенде екі жеке сөзден – «тем» (там, дам,

дем, дим) және «ір» (үр, ур, ер, т.б.) сөздерінен тұратындығы анық, мұндағы «ір» компоненті бастапқы сөзді нақтылап, тұлғаландырушы жұрнақ (тәңір, көмір, оғыр, т.б. үлгісінде). ... Осы ойды жалғастырсақ, ХІ ғасырда өмір сүрген түркі ғұламасы Махмұт Қашғари өз сөздігінде «там» негізді түркінің үш сөзінің болғандығын жазып қалдырыпты:

1. «тамдү» және «тамдүк» деген, «от жалыны, тамызық» деп аударылған сөздер.

2. «тамұ» сөзі, ол «тамұқ, тозақ» деп аударылыпты.

3. «там» сөзі, ол кәдімгі «үй, мола, там» дегенді білдіреді екен. Алғашқы екеуінің арасында мағыналық байланыс бар, яғни «от жалыны, тамызық» «тамдү, тамдүк» пен «отқа өртеу тозағы» («темір үй») функциясын атқарған «тамұ» ұғымының арасын от пен от жалыны жалғастырып тұр» (Қондыбай, 2008: 249-250). Темір сөзінің от және тамұқ сөздерімен байланысын ескере отырып, автор да адамдарды азғырып, тозақ отына көпір болған Анауларды темір тұяқты сайтанмен байланысты алған.

Шығармада жазушы қазақ психологиясына тән этномәдени үрдістерді де назардан тыс қалдырмаған. Қысы-жазы адамдардың айналасынан алысқа ұзап шықпайтын сауысқан мен қарапайым халық арасында үлкен ұқсастық барын шығармаға арқау етіп, қазақ ырымындағы жорамалды Аспанның тағдырына қатысты ұтымды қолданған.

«Аспан жылқышының тәтті елестерін тура қарсыдағы балапан шыршаға қонып, шықылықтаған сауысқан бөлді. «Аузыңа май» – деп күбірледі. Әдетте қазақ үйдің бұрышына сауысқан қонып шықылықтаса алыстағы жолаушы ораладыға немесе сыйлы қонақ келедіге жорып, осы сөзді айтатын. Өтірік, шынын қайдам, қысы-жазы адам жанынан ұзап шықпайтын сауысқан бекерден-бекер таңдайын қақпайды» (Бөкей, 2013: 43). Сауысқанның келуін жақсы ырымға санаған Аспан артынан іздеушілер келетініне үміттенген.

Аспан – тағдыр талайын бастан кешірсе де қиындықты жеңіп шыққан кейіпкер. Ол рух мықтылығымен ерекшеленеді. «...әділдік үшін, таза да тәкаппар мінез үшін азап шегудің өзі де бақыт-ау», – дейтін оның бойынан шыншылдық, төзімділік, адалдық тәрізді ұлттық мінезге тән тамаша қасиеттерді көре аламыз.

Аспанның: «Ұлым, жалғанда дауыс көтерме, бақырып бастық болмайды»

<...>

«Мықтылық дегеніміз – әдемі тұрмыс құрып, бақытты ғұмыр кешу емес, қоржын арқалап жүрсең де адамдығыңды жоғалтпау» (Бөкей, 2013: 93), – деген өсиетінде әке мен бала арасындағы ұлттық тәрбиеге тән жарасымды үлгі бар. Әкесінің адамгершілік мұратын өмірлік қағидаға айналдырған Аман әкесінен ең алдымен шындықты үйренген. Ол ауыл бастығы бола тұра қыс қаһарына мініп тұрған уақытта қасына Ерікті ертіп, Алатай қыстағына шығады. Осы арада Аманның адамдық ары сыналады. Аманның бұл сапарға басқаларды жұмсамай өзінің аттануы оның ар алдындағы жауапкершілігін, өжеттігі мен қайсарлық қасиетін биіктете түседі.

Повестегі Ерік бейнесі де – қоғамдағы айқайға қарсы әділдіктің символы. Оның қоғам, адамдар жайлы көзқарасы үлкен философиялық ой-толғамдарынан танылады. «Өтірік өмір сүреміз, өтірік күліп, жалған сөйлейміз, өтірік бітімге келіп, жыл уағы толмай жатып бұзамыз; одан да АДАЛ АДАМДАР қоғамы әлдеқайда пайдалы емес пе» (Бөкей, 2013: 90), – деген ұранды алға тартады. Шынайылық, адалдық, рухани болмыс, пенделік ниеттен ада болу мәселелері Еріктің жан тереңінен шымырлап шығып, Мәнді өмір сүрудің алғышарттары айтылады. Ерік – Ақыл дәуірінің ұрпағы. Сондықтан «...кешегім – бүтін, болашағым – айқын, бізге барлығы жетеді, барлығы бар, бізге жалғыз-ақ нәрсе жетіспейді, бізге адал дос, жақсы адамдар ғана жетіспейді, азайып барады. «Қызыл кітаптан» орын қалдырыңдар» (Бөкей, 2013: 90), – деген жан Айқайындағы Жаңғырықтан жақсылық, ізгілік секілді қасиеттерді қатігездік жайлаған заманда «Қызыл кітаптан» іздеп жүрмейік деп ертеңі үшін алаңдаған әлеуметтік зор үнді естиміз.

Шығармада Аман мен Ерік арасындағы диалогтық дискурста Аманның Ерік жайлы түйген ойларынан да авторлық интенция аңғарылады. Автор адамгершілік, ізгілік қасиеттерді жеке-ленген кейіпкерлер тұлғасынан көрсету арқылы өзінің ой-мұратын жеткізуге бейім.

«Аман жас жігіттің аяз жалаған дидарынан уыздай пәктік пен өжеттікті аңғарды. «Аппақ қардай тазалық... осы тазалықты ластайтын, бәлкім, біздер шығармыз»» (Бөкей, 2013: 72).

<...>

«Тегінде ел билігін, халық тағдырын осындай білікті жастарға тапсыратын уақыт туған екен. Егер қазірден бастап етегінен тартып, шаужайына жармаса берсек, өз-өзінен мүжіліп, екі жастың біріне келмей шау тартар, өзін-өзі өшіріп шаршап қалар. Содан соң ... «Шарға ұстаған балта едік, шабуын таппай қор болдық», – деп түңіліп

кетуі де мүмкін-ау. Бұлар қазір нағыз орда бұзар ор теке жаста ғой» (Бөкей, 2013: 76). Кешегі кеңестік кер заманның тұсында қазаққа өткел бермей, терең құзға құлатып, «сайтан көпірден» өтуге тосқауыл болған билік басындағы Анау, Айқайлардың орнына Ерік секілді жігерлі әрі ақылды азаматтардың келуін тілеген аңсар көңіл күрделі толғаныстармен бейнеленеді.

Жазушы барлық адамзатқа ортақ көкейіндегі түйткілді мәселені, адамгершілік жайлы философиялық толғауларын Аманның ойларымен береді.

«Ұшқан құс, жүгірген аңды атқан сайын немесе өзен-көл, орман-тоғайды құртқан сайын өзімізді де кеміктеп, өлтіріп жатқанымызды зерделеген емеспіз. Біз қазір алып өткелдің аузына – «Сайтан көпірге» тіреліп тұрмыз».

<...>

«Аман Сайтан көпірге» келіп жетті де, салып-ұрып өте шығуға жүрегі дауаламай, селтиіп тұрып қалған. Енді не істеу керек? Енді не істейтінімізді БІЗ де білмейміз (Бөкей, 2013: 97). Бұл – табиғатқа қиянат жасаған жалпы адамзаттың, қоғамның алдындағы ең маңызды сұрақ. Осындай сын сағаттағы адам бойындағы рухани төзім, психологиялық жағдайлардың тереңіне барған жазушы Аманның да ішкі рухани күшін Сайтан көпірден өткізу арқылы сынайды. Сайтан көпірден өтерде тұлабойын қорқыныш пен үрей билеп, дел-сал есінен танған Аманның көз алдына елес болып келген он жасар Бала бейнені Аманның бойындағы адалдық, ізгілік қасиеттерінің жиынтығы ретінде алады. Бала Аманның: «...осынау иненің жасуындай ғана әрекетіңізді арасанның суындай таза жүректілікпен атқарасыз. Сіздей ақ ниет азаматтар болмаса, монданақтай жер шары өңкей АЙҚАЙҒА айналар еді. Сонда ғана біздер – үлкендердің рухына айналған балалар өлер едік» (Бөкей, 2013: 100), – деген сөзімен жазушы ниеті ақ адамдар болмаса қоғамды зұлымдық жайлап, адалдық пен ізгілік жойылатынын айтады.

«Бұл жерде сайтан бары рас екен, әйтпесе мені матап-байлап тастаған қандай күш, ана зарлаған дауыс кімдікі» (Бөкей, 2013: 99). Аспанның Сайтан көпірден өтердегі бойын матап тастаған – оның қорқынышы, үрейі. Бұл жерде тағы да Ницшеге жүгінетін болсақ, «... бейшаралар, әлсіздер, жолы болмағандар құруы керек және біз оған көмектесіп, құздан құлайын деп тұрған адамды артынан итеруіміз керек. Мүмкін, сонда ғана бейшаралар қарманып, тырмысып, талпынар, әлсіздігін жеңе алар»

(Рысқалиев, 2015: 311). Адамзатқа тиесілі мәңгілік қағида – адамға рухы мықты болу үшін мұқалмас жігер, батылдық керек, адам ішкі қорқынышын жеңгенде ғана асқақ рух биіктігіне көтеріле алады. Шығармаға тылсым күшке байланысты мәселелер араласқандықтан Аманның бойындағы әлсіздікті жеңуіне, Сайтан көпірден өтуіне әкесі Аспанның екі аяғы жебеу болады.

«Алғашында сайтанның салқыны шалды ма деп ойлаған Аманның әуелгі әрекеті «бисмилладан» басталды. Әлде өзін-өзі сендірген соң ба, әлде сырқатының беті бері қарады ма, әйтеуір, ептеп сергігендей ме...» (Бөкей, 2013: 102). Кеңестік дәуірде Алла деп айтуға тыйым салған заманда тәрбиеленген Аман сөзін «бисмилладан» бастап Аллаға жақындау арқылы тылсым күштің құдіретімен ес-ақылын жинайды.

«Адамға адам тілекші болса, мен мына құсап, қос санымды құшақтап отырар ма едім. Ол шақта тілекшілер аз еді, ал менде ешкім жоқ болатын», – деп жаны күйзелген Аспан – кіндігін жалғар жалғыз ұлы Аман Алатайға аттанғанда соңынан «Сайтан көпірден» аман-есен өтуін тілеп қалған жалғыз жанашыры. «Тілегі үйінде отырса қабыл болмайтындай осында келді. Қу сүйекке айналған екі аяғына қосылып, бір бүтін иманмен Құдайға, тағдырға мүнәжат тілеп жалбарыну» (Бөкей, 2013: 17). Аспанның әлдеқашан «әруаққа» айналған аяғының моласына барып, мінәжат өтуінен де мистикалық танымды түсінуге болады. Бұл жерде «әруақты» С. Қондыбай бірнеше мағыналық аяда қарастырады. Бұған қатысты ғалымның бірер пікірін келтірер болсақ, «... әруақ – өлген адамның жаны немесе адам жанының өлгеннен кейінгі тіршілік ету формасы; яғни адам өлгенде әруаққа, сүлдеге айналады, «әруаққа айналды» деген сөз тіркесінің ауыспалы мағынасы да «өлді» дегенді білдіреді». Бұл жердегі «әруақ» сөзі «жан» (душа) категория ауқымында қарастырылып тұр.

<...>

«... әруақ өз алдына жеке, дербес «өмір сүретін», адамға, оның жаны мен тәніне тікелей қатысы жоқ, көзге көрінбейтін тіршілік формасы, астам текті күш. Оны «рух» деген сөзбен де атай береді (Тек, бұл жерде «рух» деген сөздің көп мағыналы екенін ескеріп, кейбір сипаттары жағынан «әруақ» пен «рухтың» сәйкес келе бермейтіндігін де естен шығармаған жөн). Бұл жағдайда әруақ дегеніміз Рух-Қамқоршы дегенге сәйкес болып шығады».

Осындағы «Рух-Қамқоршы» –ғайыптан келген Аспанның екі аяғы Аман «Сайтан көпірден» өте алмай қиналғанда оған жебеу болады.

«Тұр, айналайын!» – Күркіреген дауыс естілді. Қандай тылсым күш-қуат бергенін тәңірім білер, Аман қолтығынан әлдекім дегендей, атып-ақ тұрғаны.

«Ер соңымнан» – деді әлгі үн. Амал жоқ, бір басып, екі басып көпірге жақындады. Ал әкесінің екі аяғы қозғалақтап барып, «Сайтан көпірден» дүрс-дүрс басып, арғы бетке өтіп барады. Енді еш нәрсенің де қауіп емес екеніне күмәні қалмаған Аман зор сенім, қарышты кадаммен алға, тек қана алға аяңдады. Дүрс-дүрс, дүрс-дүрс...

Жұмыр жердің бетіндегі Сайтан көпірден өтіп Адамның аяғы кетіп барады» (Бөкей, 2013: 103).

«Адамның дене мүшесінің өзін тұтас адам рухы түрінде танытып, оны түсте де, өңде де оқиға мазмұнына араластыру – жазушының көркемдік-идеялық тәсілінің бір қыры...» (Аймұхамбетова, 1999: 76). Адамгершілік жасап, ұлы іске екі аяғын құрбан еткен Аспан – асқан рух иесі. Ұлы істер ешқашан өлмейді, жаңғыра береді. Аспанның екі аяғының «рух-қамқоршы» символында алынуы адамның асқақ рухының мәңгілік екеніне ой салу.

Қорытынды

Жалпы, Оралхан Бөкейдің әдеби мұрасын бағалап, саралау бағытында толымды ойлар айтылып келеді. Бірақ, біздіңше, «жазуы бөлек» қалпында әдеби үдеріске батыл енген, адамның жан жұмбағына жан кешті құштарлықпен ұмтылған көрнекті жазушының жазу өнерін көркемдік ұстанымдар, теориялық байламдар аясында нақтылы зерттеулермен барлау арқылы тың пайымдауларға ұйытқы болар, түрткі болар көркемдік арқау-арналарды әлі де тани түсетініміз, таба беретініміз даусыз.

Шығармада Оралхан Бөкей қоғамдық-рухани мәселелер жөніндегі айтар ойын құбылтып, метафоралық астарлы мәнмен жеткізеді. Жарық дүниеге келген әрбір адам баласының өмір соқпағы эралуан. «Әркімнің алдында түптің түбінде өтпей қоймайтын «Сайтан көпірі» бар. Тек қорықпағандар ғана арғы жағалауға шығып, мақсатына жетпек» (Бөкей, 2013: 71). Сондықтан адами қасиеті сыналар өткелден (Сайтан көпір – Ар өткелі – Қыл көпір) әйтеуір бір өтерін білген адам ар мұраты жолында күресуі қажет. Жазушы шығармасындағы негізгі қағида да – адамгершілік қасиеттермен ғана өмір сүрудің мәнін айқындау, адам рухының мәңгіліктігін дәріптеу.

Әдебиеттер

- Хализев В.Е. Теория литературы. – 4-ое изд., испр., доп. – М.: Высшая школа, 2004. – 405 с.
 Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты. – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б.
 Есембеков Т. Функции драматизма в художественном тексте. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 304 с.
 Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – 2-ое изд. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
 Барт Р. Смерть автора // Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
 Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
 Booth W.C. The Rhetoric of Fiction. London: The University of Chicago Press, Ltd., 1961. – 552 p.
 Есембеков Т. Көркем мәтін теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 186 б.
 Рысқалиев Т.Х. Философия тарихы. – Алматы: Экономика, 2015. – 508 б.
 Бөкей О. Шығармалары. Повестер. – Алматы: Ел шежіре, 2013. – 3-том. – 384 б.
 Аймұхамбетова Ж.Ә. О. Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесі // филолог. ғыл. канд. дисс. қолжазбасы. – Астана, 1999.
 Ускенбаева Р.М. Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде) // Философия (PhD) докторы дәрежесін алу үшін. – Алматы, 2016.
 Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Арыс, 2008. – 1-том. – 376 б.
 Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. – Алматы: Арыс, 2008. – 9-том. – 376 б.
 Қондыбай С. Аруақ хақында // adebiportal.kz.

References

- Aimuhambetova J.A. (1999) O. Bokei prozasyndagy mifologizm maselesi [The problem of mythology in O. Bokei's prose]. Almaty. (In Kazakh)
 Bahtin M. (1986). Estetika slovesnogo tvorstvo [Aesthetics of verbal creativity]. 2th edition. Moscow: Art. 445 p. (In Russian)
 Bart R. (1989). Smert avtora. Izbrannye raboty. Semiotika. Poetika [The death of the author. Featured Works. Semiotics. Poetics]. M.: Progress. 616 p. (In Russian)

- Bokei O. (2013). Shygarmalary. Povester [Works. The story]. Almaty: Country Chronicles. volume 3. 384 p. (In Kazakh)
- Booth W.C. [The Rhetoric of Fiction]. London: The University of Chicago Press, Ltd., 1961. 552 p. (In English)
- Halizev V.E. (2004) Teoria literatury [Theory of literature]. 4th edition, correction and addition. M.: High school. 445 p. (In Russian)
- Esembekov T. (2013) Funktsii drammatizma v hudojestvennom texte [Drama functions in art text]. Almaty: Kazakh University. 304 p. (In Russian)
- Esembekov T. (2015). Korkem matin teoriasy [Literary text theory]. Almaty: Kazakh University. 304 p. (In Kazakh)
- Kondybay S. (2008). Kazak mifologiasyna kirispe [Introduction to Kazakh mythology]. Almaty: Arys. V 1. 376 p. (In Kazakh)
- Kondybay S. (2008). Argy kazak mifologiasy [Ancient Kazakh mythology]. Almaty: Arys. V 9. 376 p. (In Kazakh)
- Kondybay S. Aruak hakynda [About ghosts]. adebiportal.kz. (In Kazakh)
- Maitanov B. (2012) Tauelsizdik – kures muraty [Independence – Fight goal]. Almaty: Bird way. 490 p. (In Kazakh)
- Ryskaliyev T.H. (2015). Filosofia tarihy [History of Philosophy]. Almaty: Economics. (In Kazakh)
- Shmid V. (2003) Narratologia. [Narratology] M.: Languages of Slavic culture. 312 p. (In Russian)
- Uskenbaieva R.M. Kazak tilindegi mifologemalardyn etnomadeni-tanyndyk aspektisi (mifologialik shygarmalar negizinde) [Ethnocultural and cognitive aspects of mythology in the Kazakh language (based on mythological works)]. Almaty. (In Kazakh)